

Triangulacja w badaniach społecznych

Abstrakt

Triangulacja jest metodą stosowaną w badaniach społecznych, która ma na celu zapewnić wyższą jakość prowadzonych badań i ograniczenie błędu pomiaru. Triangulacja polega na włączeniu różnych modeli i narzędzi pomiarowych do badania tego samego zjawiska. Taki zabieg metodologiczny powoduje uwiarygodnienie zbieranych danych dzięki uwzględnieniu więcej niż dwóch ich źródeł. Triangulacja dotyczy również możliwości sięgania do wielu koncepcji teoretycznych, mających tłumaczyć zjawiska społeczne lub możliwości prowadzenia badań przez wielu badaczy z różnych dyscyplin naukowych. Celem artykułu jest przybliżenie znaczenia triangulacji w badaniach socjologicznych.

Słowa kluczowe: triangulacja, integracja, paradygmaty, metody badawcze, socjologia,

Keywords: triangulation, integration, paradigms, research methods, sociology,

Wstęp

Triangulacja w socjologii jest ściśle związana ze sposobem prowadzenia badań empirycznych. Zasadność jej stosowania może budzić pewne kontrowersje ze względu na fakt, iż socjologia jest niejako rozdarta między dwa zasadnicze podejścia metodologiczne: ilościowe i jakościowe.

Badania jakościowe koncentrują się na postrzeganiu i interpretowaniu rzeczywistości przez jednostkę i z tego powodu cechuje je indywidualizacja pomiaru. Pozwalają one zidentyfikować sposób postrzegania rzeczywistości oraz rodzaje możliwych opinii i postaw wobec zjawisk i procesów. Dostarczają wyobrażeń, w jaki sposób poszczególne jednostki mogą postrzegać i oceniać rzeczywistość oraz wyjaśniają mechanizm tworzenia się poszczególnych opinii i postaw. Pozwalają zatem zrozumieć mechanizmy kształtowania się pozytywnych bądź negatywnych stanowisk wobec obiektów, zjawisk i procesów (Rózkiewicz, 2013:31-32). Niemal wszystkie

badania jakościowe zestawiają ze sobą różne techniki, takie jak wywiady, obserwacja, analiza treści, a także różne źródła: osoby (jako podmioty udzielające wywiadów i jako „obiekty” podlegające obserwacji), dokumenty, filmy, fotografie (Strumińska-Kutra, Kołodkiewicz, 2012:3).

Badania ilościowe z kolei, koncentrują się na rejestracji faktów dotyczących zaistniałych zdarzeń, ich agregacji i na tej podstawie konstruowania uogólnionego obrazu zjawisk i procesów. W badaniach ilościowych zlicza się wydarzenia, klasyfikując je w uszeregowane kategorie. Celem tego typu badań jest wychwycenie prawidłowości w sposobie występowania obiektów, zjawisk i procesów oraz ich prognozowanie (Rózkiewicz, 2013:31-32). Kwantyfikacja sprawia, że nasze obserwacje stają się bardziej wyraziste, może też ułatwić agregację, porównywanie i podsumowywanie danych, otwiera możliwość zastopowania analiz statystycznych, począwszy od prostych średnich aż do złożonych wzorów i modeli matematycznych (Babbie, 2005:48).

Badania jakościowe i ilościowe nie są korelatywne, gdyż dostarczają informacji o całkowicie odmiennym charakterze, które nie są porównywalne. Jednakże są one względem siebie komplementarne, uzupełniając wzajemnie wiedzę o rzeczywistości i jej właściwościach. Często badania jakościowe stanowią pierwszy etap badań pierwotnych, identyfikując szczegółowe pola badawcze do badań ilościowych. Pozwalają uświadomić badaczowi, jakie spektrum zagadnień powinno być rozważane w badaniach ilościowych (Rózkiewicz, 2013:32).

Aby rzetelniej przeprowadzić badania proponuje się więc łączenie metod badawczych. Zwolennicy łączenia podejść metodycznych w badaniach społecznych, określają w literaturze przedmiotu swoje podejście jako: trzecia ścieżka metodologiczna (*the third path*), trzeci paradygmat badawczy lub trzeci ruch metodologiczny (*the third methodological movement*) (Chlipała, 2014:40).

Triangulacja w procesie badawczym występuje na samym początku procesu badawczego, w obrębie ustalania procedur badawczych, czyli sposobów organizowania badań bardziej złożonych, wymagających opracowania bardziej skomplikowanego programu badań (Malikowski, 1984:14).

Zdaniem Mariana Malikowskiego o metodzie naukowej mówi się w dwóch znaczeniach: 1. jako o całości sposobów badawczego docierania się prawdy i pojęciowego przedstawiania prawdy poznanej; 2. jako o sposobie uzyskiwania tzw. materiału naukowego, czyli w znaczeniu metody badań (metody roboczej). W

pierwszym zaznaczeniu metoda naukowa jest to ogół czynności i sposobów niezbędnych do rozwiązywania problemów naukowych, do pisania prac naukowych oraz do oceny wyników tych to działań. W obrębie tak pojętej metody naukowej rolę podporządkowaną odgrywają metody robocze (Malikowski, 1984:9-10). Podobnego zdania jest również Jarosław Zieliński, który uważa, że metody badań naukowych – określane też jako metody robocze, stanowią część metody naukowej. Ponadto są złożonymi sposobami dążenia do prawdy, w których udział biorą nie tylko zmysły i umysł, ale rozmaite narzędzia wypracowane przez człowieka, w tym istniejące już zasoby informacji. Wyznaczają racjonalną drogę do rozwiązania już sprecyzowanego problemu naukowego. W badaniach naukowych wykorzystywane są różne metody badań (m. in.: metoda obserwacyjna, eksperymentalna, statystyczna, analizy przypadków, krytyka źródeł, metoda ankietowa, intuicyjna, analiza krytyczna), istnieją też wiele ich odmian, a w wielu badaniach naukowych ma się do czynienia z kombinacją kilku z nich (Zieliński, 2012:41-42).

Triangulacja i jej rodzaje

Pojęcie triangulacji wywodzi się ze starożytnej nawigacji oraz geodezji i oznacza rodzaj pomiarów wykonywanych w celu określenia położenia względnego wybranych punktów w przestrzeni. Pomiar taki polega na lokalizacji danego punktu, na podstawie dwóch innych leżących w określonej odległości od siebie. Punkty tworzą trójkąt, a pomiar kątów i jednego z boków tego trójkąta jest wykorzystywany do określenia położenia danego punktu (Gibbs, 2015:167).

Współcześnie przez triangulację Norman K. Denzin rozumie strategię zwiększania kompletności i trafności badań dzięki uwzględnianiu różnych perspektyw. U podstaw tak rozumianej triangulacji leży przekonanie, że nie istnieje jeden najlepszy sposób pozyskiwania informacji oraz każdy z możliwych sposobów pozwala trafnie ująć specyficzny aspekt badanego zjawiska, wprowadzając jednocześnie specyficzny dla siebie błąd (obciążenie) (Denzin, 2009:260-262).

Stosując triangulację w naukach społecznych, podchodząc do przedmiotu badań z więcej niż jednej perspektywy, zwiększa się możliwość dotarcia do dokładnego (albo bardziej dokładnego) obrazu analizowanego problemu, które może być wypracowane:
- na podstawie różnych prób i zbiorów danych (materiał empiryczny zróżnicowany czasowo i geograficznie albo pochodzący z różnych wywiadów, obserwacji i dokumentów),

- przez badaczy (zespoły albo odrębne grupy badaczy realizujące badania w różnych miejscach),
- z użyciem różnych metodologii i teorii (etnografii, analizy konwersacyjnej, teorii ugruntowanej, feminizmu) (Gibbs, 2015:167).

Pojęcie triangulacji i integracji w naukach społecznych jest stosowane naprzemiennie. Łączenie podejść metodologicznych może przybierać różny charakter. Propozycja typologii zaprezentowana przez John'a W. Creswell'a zawiera następujące formy integracji:

- fazowe – podczas procesu badawczego prowadzone są zarówno badania ilościowe, jak i jakościowe, jednakże są one realizowane odrębnie, a jedne poprzedzają drugie (przy czym kolejność przeprowadzanych badań nie ma znaczenia); podczas tej procedury badawczej może być zawarta więcej niż jedna, naprzemienna sekwencja badań ilościowych i jakościowych,
- zintegrowane – z dominującym podejściem; badania są wówczas prowadzone w oparciu o jedną główną metodologię, a druga natomiast stanowi jej uzupełnienie, przy czym jej udział w całych badaniach jest marginalny,
- mieszane – łączące oba podejścia do badań w jedną, równorzędną, wspólną procedurę badawczą (Flick, 2011:189).

Wybrane rodzaje paradygmatów w naukach społecznych

Dużym problemem w stosowaniu triangulacji jest poruszanie się w określonym paradygmacie badawczym. Słowo paradygmat, pochodzi od greckiego *paradeigma*, co w języku polskim oznacza „wzór”, „przykład”. W naukach społecznych słowo paradygmat jest powiązany z określonym, spójnym wewnątrznie zbiorem przekonań filozoficznych, dotyczących natury rzeczywistości społecznej i natury badań naukowych (Sławecki: 2012:58). Według Kuhna paradygmat, jako dominujący sposób uprawiania nauki, wyłania się spośród rozmaitych wizji, podejść, tradycji, idei czy koncepcji i następuje społeczny proces jego uprawomocnienia, dziedziczenia i socjalizacji naukowej kolejnego pokolenia badaczy. Wszelkie zewnętrzne ingerencje dochodzą do głosu jedynie w fazach zmian rewolucyjnych (rewolucji naukowej rozumianej jako zerwanie z jedynym ogólnie podzielanym sposobem uprawiania nauki i przejście do innego, w wyniku czego wyłania się nowa tradycja nauki instytucjonalnej) (Sławecki: 2012:59-60).

Klasyfikacja Gibsons Burrella i Garetha Morgana została opracowana ponad 30 lat temu. Stworzyli oni matrycę, czterech kluczowych paradygmatów. Pierwszy wymiar subiektywizm-objektywizm, odnosi się do natury nauk społecznych, drugi regulacja-radykalna zmiana, dotyczy sporu na temat natury społeczeństwa (Sławecki: 2012:75).

Wymiar subiektywizm-objektywizm zakłada, że w naukach społecznych są możliwe dwa alternatywne podejścia. Objektywizm zakłada, że rzeczywistość ma twarde, sprawdzalny, zewnętrzny i obiektywny charakter (realizm), a badanie naukowe polega na analizie powtarzalnych wzorów i relacji między elementami badanych zjawisk, które są pierwotne względem działań jednostek, grup i zbiorowości. Chcąc odkryć uniwersalne prawa rządzące światem społecznym, należy wypreparować i dokonać pomiaru określonych zmiennych i zależności między nimi stosując metody ilościowe (statystyczne). Subiektywizm z kolei podkreśla prymat indywidualnych doświadczeń w tworzeniu rzeczywistości społecznej. Aby zrozumieć ludzkie działania należy maksymalnie zbliżyć się do przedmiotu poznania, uchwycić i opisać, w jaki sposób ludzie tworzą swoje unikalne światy, pozostając wolnymi i głównymi kreatorami rzeczywistości społecznej. Badania dążą do jak najpełniejszego, gęstego opisu analizowanych zjawisk (studia idiograficzne, indukcja analityczna) (Sławecki: 2012:75-76).

W wymiarze regulacja-radykalna zmiana wyróżnia się socjologię radykalnej zmiany, której podstawą jest przekonanie, że człowiek dąży do oswobodzenia się za struktur ograniczających jego potencjał rozwojowy, natomiast w socjologii radykalnej zmiany społeczeństwo dąży do jedności i spójności (Sławecki: 2012:76).

Zestawiając ze sobą te dwa przeciwstawne ze sobą wymiary (subiektywizm-objektywizm i regulacja-radykalna zmiana) G. Burrell i G. Morgan wyróżnili cztery podstawowe paradygmaty w naukach społecznych: funkcjonalizm, interpretatywizm, radykalny strukturalizm i radykalny humanizm. Autorzy koncepcji zakładają, że każdy badacz rzeczywistości społecznej może być umiejscowiony w obrębie wskazanych paradygmatów i możliwe jest zajmowanie różnych pozycji w obrębie jednego paradygmatu (Sławecki: 2012:77).

Funkcjonalizm to podejście, w którym społeczeństwo jest postrzegane w kategoriach integralności, niezmienności, porządku, jedności, *status quo*, a jego przedstawiciele poszukują uniwersalnych praw i przyczyn koherentnej natury rzeczywistości społecznej. Podejście to zakłada, że świat jest złożony ze względnie trwałych i empirycznie dostępnych elementów oraz relacji i struktur, które można

identyfikować, analizować i mierzyć za pomocą metod wypożyczonych z nauk przyrodniczych. Funkcjonalizm bazuje przede wszystkim na metodach i analizach ilościowych (Sławecki: 2012:77-78).

Interpretatywizm jest głęboko zakorzeniony w subiektywistycznej wizji natury społecznej i teorii poznania, a zrozumienie rzeczywistości rozpatruje się z pozycji aktora społecznego, odwołując się do jego świadomości, doświadczeń, przekonań i wyobrażeń. Świat społeczny jest traktowany jako nieustanny proces społeczny tworzony przez jednostki, który można zbadać wyjaśniając zachodzące wokół aktora zjawiska społeczne (Sławecki: 2012:78).

Radykalny strukturalizm koncentruje się na strukturalnych relacjach w obrębie obiektywnie dostępnej rzeczywistości. W centrum zainteresowania radykalnego strukturalizmu leży radykalna zmiana wpisana w naturę i strukturę współczesnego świata wraz z zagadnieniami dotyczącymi władzy, dominacji, głęboko zakorzenionych sprzeczności i sporów. Badacze nie tylko opisują i poznają zjawiska, ale także uświadamiają społeczeństwo o niesprawiedliwościach występujących między jednostkami i grupami oraz proponują sposoby wyzwolenia się od takich zależności (Sławecki: 2012:78).

Radykalny humanizm bazuje na założeniu, że świat społeczny jest produktem ludzkich zmysłów, który nakłada na jednostki ograniczenia związane z ideologiczną nadbudową. Zadaniem tego paradygmatu jest uświadamianie istnienia ograniczeń poznawczych poprzez demaskowanie fałszywych pułapek zbiorowej świadomości i wyzwianie się z nich ludzkiego umysłu, co ma powodować samorealizację i rozwój jednostek (Sławecki: 2012:78-79).

Inną koncepcję przedstawili Egon Gubry i Yvonna Lincoln, którzy odwołując się do trzech fundamentalnych poziomów założeń filozoficznych: ontologii, epistemologii i metodologii wyróżnili pięć podstawowych paradygmatów w naukach społecznych: pozytywizm, postpozytywizm, teorię krytyczną, konstruktywizm i paradygmat uczestniczący.

Pozytywizm odwołuje się do realistycznej koncepcji rzeczywistości społecznej, a badacz poszukuje praw, reguł i powtarzalnych wzorów działań wyodrębnionych z nieistotnego kontekstu zdarzeń. Pozytywizm zakłada dualizm i obiektywizm. W badaniach możliwe jest zachowanie postawy zewnętrznego obserwatora, celem badań jest wyjaśnienie, przewidywanie i kontrolowanie badanych zjawisk społecznych, a wiedza jest gromadzona na podstawie weryfikacji hipotez, ustalania faktów i praw.

Metodologię charakteryzuje podejście eksperymentalne, z użyciem metod ilościowych w celu sprawdzenia prawdziwości orzekanych sądów (Sławecki: 2012:79).

Postpozytywizm uznaje obiektywny charakter rzeczywistości, przy założeniu, że ze względu na ograniczenia ludzkich zmysłów daje się ona poznać tylko w sposób niedoskonały i w pewnym przybliżeniu, ponadto nie ma możliwości całkowitego wpływu badacza na badane zjawisko. Ważne jest również podanie informacji o sposobie prowadzenia badań, podaniu ich wyników oraz poddaniu się krytycznej ocenie środowiska naukowego. W warstwie metodologicznej postpozytywizm zakłada krytyczny pluralizm, który mówi, że skoro ludzki umysł posiada ograniczenia (krytyczny realizm), to należy dążyć do zróżnicowania źródeł i typów danych, sięgając do różnych teorii, metod i badaczy. W tym paradygmacie zalecane jest wykorzystywanie triangulacji, dopuszczalne jest łączenie dominującego w metodologii podejścia ilościowego z zastosowaniem metod jakościowych (Sławecki: 2012:80).

Teoria krytyczna zakłada, że rzeczywistość jest kształtowana przez wartości społeczne, polityczne, kulturowe, ekonomiczne, etniczne czy płciowo-kulturowe. Celem badania jest wyjaśnianie i uświadamianie jednostkom pewnego ideologicznego zakorzenienia, z którego jest możliwe wyzwolenie w kierunku „prawdziwej, niezafałszowanej świadomości”, istnieją również realne byty i obiektywna prawda. W tym paradygmacie badacz przyjmuje rolę rzecznika i działacza, który przekształca dane tak, aby były zrozumiałe dla odbiorcy oraz prezentowały stanowisko oraz kontekst zdarzeń badanej społeczności. Metodologia określana jest jako dialogiczna, dialektyczna, nastawiona na obalanie fałszywych przekonań, wykorzystuje się badania jakościowe i ilościowe, znajomość historii, znaczenia wartości i wiedzy o tym, co jest ubezwłasnowolnieniem, i w jakim kierunku ma zachodzić emancypacja, oswobodzenie bądź resocjalizacja jednostek (Sławecki: 2012:80).

Konstruktywizm zakłada istnienie różnych światów społecznych, które funkcjonują głównie w umysłach jednostek, a nie jako obiektywnie dostępne i wspólne dla wszystkich zewnętrzne struktury. Badacze przyjmują rolę „uczestnika”, „mediatora wielogłosowej rekonstrukcji”, którzy aby poznać te wciąż konstruowane i rekonstruowane światy odwołują się do subiektywnych doświadczeń, opinii, przekonań i wartości ich twórców. W metodologii wykorzystuje się zarówno metody ilościowe, jakościowe, jak i ilościowe, przy czym ważny jest kontekst zdarzeń (Sławecki: 2012:80-81).

Paradygmat uczestniczący oparty jest na współpracy i na poziomie ontologicznym uznaje subiektywno-obiektywny charakter rzeczywistości społecznej.

Rzeczywistość jest subiektywna, gdyż jest dostępna tylko w takiej formie w jakiej przedstawia ją ludzki umysł, a obiektywna, gdyż ludzkiemu umysłowi jest dostępna pewna dana rzeczywistość (kosmos). W paradygmacie tym występuje interakcja między stroną poznawaną a poznającą, a role te są wymienne. W metodologii wykorzystuje się te formy badań, które przystają do danej rzeczywistości w sensie praktycznym, koncepcyjnym, empatycznym i wyobrażeniowym. Dociekanie wymaga wiedzy dotyczącej kontekstu kulturowego, a badacz powinien posiadać kompetencje emocjonalne, demokratyczną osobowości i być aktywnym uczestnikiem badanej rzeczywistości (Sławecki: 2012:81).

Cele i korzyści łączenia źródeł triangulacji

Do najczęściej wskazywanych celów i korzyści wynikających z łączenia źródeł triangulacji wskazuje się:

- zwiększenie trafności (*triangulation*) – łączenie podczas badań elementów wykorzystywanych w badaniach jakościowych i ilościowych pozwala na wzajemnie kontrolowanie wyników,
- przeciwdziałanie słabościom (*offset*) – wykorzystywanie jednocześnie kilku podejść, których zarówno jedno jak i drugie posiada immanentne wady i zalety, może je nawzajem minimalizować,
- kompletność (*completeness*) – zastosowanie kilku metod badawczych w znaczny sposób zwiększa poznanie obiektywno-subiektywnego charakteru badanej rzeczywistości społecznej,
- wprowadzenie dynamiki (*process*) – zastosowanie metod jakościowych celem uzupełnienia podejść strukturalnych zwiększa dynamikę badania, szczególnie o elementy związane ze zmianą,
- odmienne pytania badawcze (*different research questions*) – zastosowanie odmiennych pytań w zastosowanych metodach badawczych poszerza zakres tematyczny badania,
- wyjaśnianie (*explanation*) – jedna z metod może służyć do wyjaśniania wyników pozyskanych za pomocą drugiej metody,
- zaskakujące wyniki (*unexpected results*) – jednoczesne użycie różnych źródeł może prowadzić do uzyskania zaskakujących, nieoczywistych wyników,

- przygotowanie narzędzi badawczych (*instrument development*) – niejednokrotnie wykorzystanie metod jakościowych traktowane jest jako etap wstępny i poprzedza wykorzystanie metod ilościowych,
- dobór jednostek badania (*sampling*) – jeden z etapów badania ma służyć wyodrębnieniu jednostek badanych w drugim etapie badania,
- wiarygodność (*credibility*) – powiązane jest ze zwiększeniem trafności badania, jednak dodatkową korzyścią jest zwiększenie wiarygodności badań,
- tworzenie kontekstu (*context*) – badania łączące źródła mogą wstępnie szkicować obszar badawczy lub tworzyć kontekst dla wyników,
- dostarczenie ilustracji (*illustration*) – wyniki, zwłaszcza badań jakościowych, mogą stanowić ilustrację dla tez lub wyników,
- użyteczność wyników (*utility*) – oczekiwania badaczy nastawionych na praktyczne cele społeczne, polityczne lub komercyjne powodują możliwość aplikacji pozyskanych wyników,
- potwierdzanie i odkrywanie (*confirm and discover*) – możliwość wykorzystywania metod jakościowych do generowania hipotez a metod ilościowych do ich weryfikacji,
- wielkość perspektyw (*diversity of views*) – dotyczy możliwości pozyskania różnych opinii respondentów oraz perspektyw poszczególnych badaczy,
- wzmocnienie wyników (*enhancement*) – w przypadku pozyskania zbieżnych wyników w wyniku łączenia metod, wnioski są trudniejsze do zakwestionowania (Skrzypczak, 2009:97-98).

Zakończenie

Niektórzy badacze podważają zasadność stosowania triangulacji w badaniach jakościowych, tak jak David Silverman, który odrzuca podejście triangulacyjne z powodu istnienia pojedynczej, bazowej rzeczywistości stanowiącej przedmiot owych różnorodnych opisów. Podobnego zdania są konstruktywiści, którzy uważają, że każdy pojedynczy projekt badawczy oferuje własną interpretację analizowanego fragmentu rzeczywistości i nie ma więc sensu pytać, który z nich bardziej zbliża do podstawowego obrazu świata (Gibbs, 2015:168).

Earl Babbie z kolei twierdzi, że badacze nie muszą, a nawet nie powinni wybierać między metodami ilościowymi a jakościowymi, gdyż zarówno ilościowe jak i jakościowe metody są użyteczne i uprawnione w badaniach społecznych, a niektóre zagadnienia i sytuacje badawcze lepiej się poddają metodą ilościowym, a inne

jakościowym. Podejście jakościowe wydaje się być bardziej związane z wyjaśnianiem idiograficznym, natomiast wyjaśnianie nomotetyczne jest łatwiej osiągalne poprzez kwantyfikację. Pełne zrozumienie jakiegoś zagadnienia często wymaga zastosowania obu technik (Babbie, 2008:40-41).

Bez wątpienia triangulacja posiada kilka praktycznych zastosowań, gdyż zawsze istnieje ryzyko popełnienia błędu w formułowanych interpretacjach, a zastosowanie innej perspektywy może ułatwić dostrzeżenie ograniczeń analizy lub podsunąć bardziej prawdopodobną z konkurujących interpretacji. Poza tym w przypadku niespójnych wypowiedzi i zachowań respondentów, przy zastosowaniu różnych form triangulacji danych (np. obserwacji zachowań z przeprowadzeniem wywiadów z badanymi) istnieje możliwość odkrycia nowych wymiarów rzeczywistości społecznej, w obrębie których ludzie nie zawsze zachowują się konsekwentnie (Gibbs, 2015:168). Triangulacja postrzegana jest więc jako możliwość prowadzenia szerokich, wieloaspektowych projektów badawczych, które dają wgląd w zachodzące procesy społeczne.

Literatura:

Babbie E. (2005), *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Babbie E. (2008), *Podstawy badań społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Chlipała P. (2014), *Triangulacja podejść metodologicznych w badaniach naukowych z dziedziny marketingu*, [w:] K. Mazurek-Łopacińska, M. Sobocińska, *Badania marketingowe - nowe podejścia oraz metody na współczesnym rynku*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.

Denzin N. K. (2009), *The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods*, New Brunswick (USA) and London (U.K.): Aldine Transaction.

Flick U. (2011), *Jakość w badaniach jakościowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Gibbs G. (2015), *Analizowanie danych jakościowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Malikowski M. (1984), *Metody i techniki badań społecznych*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie.

Skrzypczak A. (2009), *Łączenie źródeł i triangulacja jako strategie poprawy jakości badań empirycznych*, [w:] A. Bąk, Ł. Kulesza (red.), *Metody, techniki i praktyka badań społecznych*, Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej.

Strumińska-Kutra M., I. Kołodkiewicz (2012), *Studium przypadku*, [w:] D. Jamielniak (red.), *Badania Jakościowe. Metody i narzędzia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Rózkiewicz M. (i in.) (2013), *Projektowanie badań społeczno-ekonomicznych. Rekomendacje i praktyka badawcza*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Zieliński J. (2012), *Metodologia pracy naukowej*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR,

Sławecki, B. (2012), *Znaczenie paradygmatów w badaniach jakościowych*, [w:] D. Jamielniak (red.), *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.